

ΛΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ

Κληρονόμοι ή πατροκτόνοι;
Συνέχεια και ρήξη στον λογοτεχνικό κανόνα*

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ της λογοτεχνίας και των χρόνων της — όχι μόνο του παρελθόντος, της ιστορίας της, αλλά και του παρόντος και του μέλλοντός της — παραμένει πάντα ανοικτό και επίκαιρο, επανερχόμενο επίμονα, στον 20^ο αιώνα τουλάχιστον, υπό μορφή διλήμματος: συγχρονία ή διαχρονία; Πώς συνδυάζεται η ιστορική με την κριτική-ερμηνευτική ανάγνωση, πώς επιτυγχάνεται αυτός ο ιδιόμορφος συγκερασμός του συγχρονικού και του διαχρονικού που αποτυπώνεται εύστοχα στον νεολογισμό «ιστορική ποιητική» — δείγμα της αγωνιώδους αναζήτησης αυτού του αιώνα να ανανεώσει το αιθαλές ερώτημα: *πώς να μιλήσουμε για τη λογοτεχνία*, για ό,τι αλλάζει και ό,τι διαρκεί στη λογοτεχνία και, κυρίως, ό,τι επαναλαμβάνεται μέσα στην αλλαγή; με ποιούς τρόπους να δείξουμε τη διαφορά της προβληματικής, των προσεγγίσεων, των μεθοδολογικών επιλογών ως πρακτικών που ουσιαστικά διαμορφώνουν μια νέα γλώσσα, συνεπώς και νέα ορολογία και αντιπαρατίθενται στην απλή χρονολογική ταξινότηση, στον *ιστορικισμό* του 19^{ου} αιώνα; Στο πλαίσιο αυτών των θεωρητικών ανησυχιών και προβληματισμών καταγράφονται ποικίλες προτάσεις που αμφισβητούν τη μοναδική και ευθύγραμμη πορεία του *ιστορικού χρόνου*, υιοθετούν την αντίληψη ότι οι χρόνοι της Ιστορίας είναι πολλαπλοί, με προσίδιους ρυθμούς επιβράδυνσης ή επιτάχυνσης, και τούτο οφείλεται στα μερίδια παρελθόντος και μέλλοντος που ενυπάρχουν σε κάθε παροντική στιγμή και συνιστούν την έγχρονη δυναμική διάσταση, τη δυνητικότητα ή αποθεματική ενέργεια των κειμένων. Καταγράφεται δηλαδή μια ιστορική λογοτεχνικότητα των κειμένων που δεν συναρτάται ευθέως με τον ημερολογιακό χρόνο, γεγονός που επιτρέπει την «πει-

* Εισήγηση στην Ημερίδα «Σε αναζήτηση ενός ελληνικού λογοτεχνικού κανόνα», Εταιρεία Σπουδών και Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα, 6.11.2008.

ραματική» διαχείριση ή την αναθεώρηση του παρελθόντος, ακριβώς επειδή αυτό εμπεριέχει ένα στοιχείο ελευσόμενο, μη εισέτι πραγματοποιημένο, που μόνον *εκ των υστέρων* μπορεί κάποιος να το σταθμίσει στη δική του ιστορική στιγμή και προοπτική. Ο λόγος σχετικά με τον *κανόνα* στα ζητήματα της λογοτεχνίας (μιας λογοτεχνίας που διαπλέκεται ιδιότυπα με την Ιστορία) πρέπει να τοποθετηθεί σε αυτά περίπου τα συμφραζόμενα. Ο όρος αναπλασιώνεται και χάνει οριστικά το αρχικό θεολογικό του περίγραμμα, παύει να αποτελεί τη στάθμη μιας «εκκλησιαστικής ορθότητας» (διάκριση των ορθόδοξων, *κανονικών*, από τα απόκρυφα ή αιρετικά, *αντικανονικά* κείμενα). Αυτή η αποσύνδεση του αισθητικού από τον θρησκευτικό τόνο επιχειρείται ήδη από τον 18^ο αιώνα στο πλαίσιο της ευρύτερης εκκοσμίκευσης και προώθησης του παιδαγωγικού προγράμματος του Διαφωτισμού· είναι σαφές επίσης ότι η ηγεμονική ισχύς νόμου που διατηρεί ο *κανόνας* στον θεολογικό χώρο ορίζοντας αυστηρά και οιονεί απόλυτα το θεμιτό από το ανεπίτρεπτο, αυτή η στεγανοποίηση δύο διακριτών επικρατειών, δεν μεταφέρεται στο νέο ταξίδι του όρου στο λογοτεχνικό πεδίο: εδώ, ο *κανόνας* είναι ένας χάρτης επιλογών, μια δυνητική πυξίδα στη θάλασσα των κειμένων.

Μετά από τούτα τα προκαταρκτικά, θα επιχειρήσω να διασαφηνίσω ορισμένες όψεις της *κανονιστικής* λογικής, συναφείς με τις έννοιες της κληρονομίας και της πατροκτονίας που αναφέρονται στον τίτλο της εισήγησής μου. Προς τούτο καλό είναι να αντιδιαστείλουμε τον *κανόνα* από παράπλευρους όρους, όπως *παράδοση* ή *γενεαλογία*, οι οποίοι ενίοτε εκλαμβάνονται ως συγγενείς, ακόμη και ως εναλλάξιμοι, μολονότι η σημασιολογική τους διαφορά είναι αισθητή. Συνοπτικά, λοιπόν, η παράδοση παραπέμπει σε μια συνέχεια που συντηρείται χάρη στη μετακένωση, τη μεταλαμπάδευση: το παρελθόν ως ενιαίο και οργανικό σύνολο μεταβιβάζεται με τις λιγότερες δυνατές απώλειες, σχεδόν *μεταβολίζεται* και αφομοιώνεται ακούσια μαζί με τη μητρική λαλιά, δημιουργώντας ένα είδος *βιογλωσσικής* εμπειρίας. Μάλλον δεν επιλέγεις την παράδοση, όπως δεν επιλέγεις τους γεννήτορές σου — απλώς την κληρονομείς και μπορείς να την τιμήσεις, να την κεφαλαιοποιήσεις ή να την απορρίψεις, αλλά δεν μπορείς εύκολα να την καταστρέψεις, να την καταργήσεις· είναι εκεί, όριο αντοχών και αντίστασης. Η δύναμη της παράδοσης έγκειται ακριβώς σε αυτή τη φυσική ορμή της αυτοσυντήρησης: είναι η αυθεντία της και γίνεται τυπικό γνώρισμα της ταυτότητάς της — δεν δίνει εύκολα χώρο στη *διαφορά* να εκδηλώσει την ξενότητά της, προβάλλει τη συμπαγή ομοιογένεια και τις αφομοιωτικές αρετές της. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που ο θεσμός της εκπαίδευσης, μηχανισμός συντήρησης και αναπαραγωγής της γνώσης, επενδύει σταθερά στην παράδοση, την αξιοδοτεί και την περιφρουρεί έναντι ξενικών εισβολών που θα πλήξουν τυχόν την αυθεντικότητά της, την οργανική συνοχή της.

Η γενεαλογία τεκμηριώνει ακριβέστερα τη διαδοχική αλυσίδωση της παράδοσης, αποκαθιστώντας την πατρογραμμική — ή μητρογραμμική — σειρά στις συγγενικές σχέσεις, τη σύνδεση αιτίου και αιτιατού· συνιστά δηλαδή ένα είδος γενετικού κώδικα, που μεταβιβάζει διακριτά γνωρίσματα από τους ανιόντες στους κατιόντες· μια φυσική νομοτέλεια μπροστά στην οποία πάλι αισθάνεσαι ανίσχυρος. Μπορείς να καταστρατηγήσεις εν μέρει αυτές τις όμαιμες σχέσεις, όπως το επιχείρησαν οι Ρώσοι φορμαλιστές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κάνοντας λόγο για σχέση ανάμεσα σε παππούδες και εγγόνια αντί για τις *πατροπαράδοτες* συνάψεις ή, ακόμη πιο έμμεσα, ανάμεσα σε θείους και ανίψια· ωστόσο παραμένει ισχυρός ο κληρονομικός παράγοντας, τον οποίο δεν μπορείς να παρακάμψεις ούτε να αλλάξεις κατά βούληση τούτη την αναγκαστική συγγένεια. Τόσο στην περίπτωση της παράδοσης δηλαδή όσο και στην περίπτωση της γενεαλόγησης, το σχήμα είναι δεδομένο και ανελαστικό, σε καθορίζει μάλλον παρά το καθορίζεις.

Η έννοια του *κανόνα* παραπέμπει σε ελεγχόμενη κατασκευή: θεσπίζεις κανόνες, δεσμεύεσαι να τους τηρήσεις, αλλά μπορείς να τους επανεκτιμήσεις, να τους διορθώσεις, να απαλείψεις διατάξεις τους ή να προσθέσεις άλλες· το σχήμα έχει ευελιξία, είναι ανοικτό και αυτό δυνητικά συνεπιφέρει αλλαγές, μετατροπές. Η διαδικασία μέσα από την οποία κείμενα ή συγγραφείς εντάσσονται στον κανόνα, αναγνωρίζονται ως συστατικά μέρη του, ό,τι δηλαδή αποκαλείται «διαμόρφωση του κανόνα», προκύπτει από την πρωτοβουλία ή τη συναίνεση κριτικών, γραμματολόγων, δημιουργών, επαρκών αναγνωστών ή ευρύτερων θεσμικών παραγόντων, να καταρτίσουν έναν κατάλογο κειμένων αντιπροσωπευτικών της αισθητικής του παρόντος. Αυτό σημαίνει ότι με παροντικά κριτήρια, ανασύρονται επιλεκτικά από το παρελθόν και ενεργοποιούνται, *κανονικοποιούνται*, κείμενα που θεωρούνται τόσο δυναμικά ώστε να κινητοποιούν τη σύγχρονη ευαισθησία. Οι ανακατατάξεις είναι συνεχείς, η κινητικότητα δεδομένη· η λογική της ένταξης συνεπάγεται αυτόχρονα τη λογική του αποκλεισμού, η είσοδος κάποιου στον κανόνα σημαίνει την έξοδο για κάποιον άλλο, η καθιέρωση δεν αποκλείει διόλου την αποκαθήλωση· ό,τι δεν κεντροθετείται περιθωριοποιείται, οι προνομιακές και περίοπτες θέσεις ανά πάσα στιγμή μπορεί να καταστούν περιφερειακές, οι μείζονες να βρεθούν στη βαθμίδα των ελασσόνων. Αυτό σημαίνει επίσης ότι όλες αυτές οι ρυθμιστικές κινήσεις επανεφεύρεσης και επαναξιοδότησης του παρελθόντος ή αναγωγής του επίκαιρου σε κλασικό, δεν είναι απλά στρατηγήματα προπαγάνδας ούτε επιβολή λογοκριτικού ελέγχου, αλλά εμφορούνται από *αγωνιστική* διάθεση. Η *κανονιστική* λογική αντιμάχεται την αδράνεια, την παγίωση, είναι κατά βάση αναθεωρητική και αυτοκριτική, πάντως σχετικοκρατική, με επίγνωση της προσωρινότητάς της. Είναι η λογική της (μπορχεσιανής) αντίληψης ότι *κάθε έργο δημιουργεί τους προδρόμους του*:

κάθε κανόνας επιλέγει, σκηνοθετεί την ταυτότητά του, το παρελθόν του και, κατά κάποιον τρόπο, προοικονομεί δραστικά το μέλλον του, αποφασίζοντας τι θα αφήσει να επιβιώσει πίσω του, λειτουργεί ως επιλεκτική μνήμη — συνεπώς και ως επιλεκτική λήθη (επιλησμονή).¹

Πόθεν, λοιπόν, η σφοδρή διαμάχη για τον κανόνα και την κανονικοποίηση; πού οφείλεται το πάθος των υπέρμαχων και των αντίμαχων γύρω από μια γραμματική, στην ουσία, που ορίζει κάθε φορά τρόπους ανάγνωσης των κειμένων; Βεβαίως οι κανόνες κρίνουν, θεσπίζουν, προβάλλουν ισχυρά πρότυπα, και κάθε επιλογή, αν δεν θέλει να είναι δόγμα, περιβάλλεται από μια ηθική δέσμευση, γεγονός άλλωστε που οδηγεί τη θεωρία στην πράξη, στην κονίστρα της πολιτικής. Ο κανόνας δεν συγκροτείται ως άσκηση επί χάρτου, ως προθετική βούληση, ερήμην της δυνατότητας να υλοποιήσει τις επιλογές του· κρίνει και κρίνεται, δοκιμάζεται έμπρακτα, στην αίθουσα διδασκαλίας, στην αποδοχή του από το ειδικευμένο ή το ευρύ αναγνωστικό κοινό, από την ανθεκτικότητά του στο χρόνο, την ευρετική σημασία του: διά της παρουσίας του αιτιολογεί την έλλειψη που έρχεται να καλύψει. Εδώ έγκειται ο αγωνιστικός χαρακτήρας που αναφέρθηκε και παραπάνω: κάθε κανόνας είναι μια κίνηση διασάλευσης ενός ετοιμοπαράδοτου σχήματος, με τις αντιστάσεις και τις αντοχές του — και τις αδράνειές του. Ο κανόνας προβάλλει ως αντι-κίνηση, εναλλακτική πρόταση ανάγνωσης του πρότερου πλαισίου, έτσι ώστε με αναδιατάξεις, προσθαφαιρέσεις, συμπληρώσεις και περιστολές να αναδειχθεί ένα άλλο σύστημα στη θέση του παλαιότερου. Δεν διεκδικεί γραμματολογική πληρότητα ούτε συντηρεί τη λογική της επετηρίδας, αλλά μάχεται για να κατοχυρώσει μια διαφορετική οπτική γωνία, να συνδυάσει αλλιώς τα δεδομένα, να χωρομετρήσει εκ νέου το τοπίο· εξού και λειτουργεί ενίοτε ως καταλύτης, με αρνητικές διεργασίες (διαδικασίες απάρνησης, μάλλον), με τάσεις αποδόμησης, θα λέγαμε σήμερα. Ο κανόνας, εν ολίγοις, είναι ένα αντι-σύστημα και ως τέτοιο κρίνεται, ως προς τη βασική του ιδιότητα, δηλαδή τη λειτουργικότητά του, την επαρκή ανταπόκρισή του στις ανάγκες του ευρύτερου πολιτισμικού πεδίου, νοουμένου βεβαίως επίσης ως συστήματος.

Με βάση τις παραπάνω διευκρινίσεις, θα επιχειρήσω να εντοπίσω εκείνες τις αποφασιστικές επιλογές ή τις ρυθμιστικές κινήσεις που στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα αναδιαμόρφωσαν το νεοελληνικό πολιτισμικό τοπίο και,

1 Ο γενικός όρος *αμνησία* καλύπτει αισθητές και διακριτές δυσλειτουργίες της μνήμης. Έτσι πρέπει να αντιδιαστείλουμε δύο τουλάχιστον έννοιες που συχνά συγχέονται: τη νιτσεική «ενεργητική επιλησμονή» (*aktive Vergesslichkeit*), ένα είδος επιλεκτικής λήθης ή ημικούσιας απώθησης, και τη φροϋδική «μνημονική διεργασία» (*Nachträglichkeit*), κατά την οποία η μνήμη ανασύρει από το παρελθόν βιωματικά σπαράγματα, τα διορθώνει *εκ των υστέρων* κατά κάποιον τρόπο ή τα αναθεωρεί ώστε να νοηματοδοτηθούν, σε μια διαδικασία αυτογνωσίας.

ούτως ειπείν, αναδιανέμοντας τα ποσοστά συλλογικής μνήμης και αμνησίας τροποποίησαν και διεύρυναν τον λογοτεχνικό κανόνα αξιοδοτώντας αλλιώς τις κληρονομίες και τις υποθήκες.

Με την αιτιολογημένη ανάδειξη του νεοελληνικού διαφωτισμού — και της λογοτεχνίας του — ο Κ. Θ. Δημαράς *κανονικοποιεί* μια παραγνωρισμένη έως τότε παραγωγή, καταχωρισμένη ως σκοτεινή και περίπου ανυπόστατη στις γραμματολογικές διερευνήσεις, *δωρίζει* στην ουσία και νομιμοποιεί στη συνείδηση του επαρκούς αναγνώστη έναν ολόκληρο αιώνα, τον αιώνα των ελληνικών Φώτων, με τις προϋποθέσεις και τις ιδιαιτερότητές του, με καλά δείγματα σατιρικής και λυρικής γραφής (φευγαλέα ποίηση, μισμαγίες). Πρόκειται για έναν ανθηρό εν γένει λόγο που πρωτοτυπεί και αφομοιώνει οργανικά τις φιλελεύθερες ιδέες και τους πειραματισμούς ή τα ανοίγματα σε νέα είδη (διήγημα, μυθιστόρημα). Αρκεί να σημειώσουμε τη χαριτωμένη παρωδία του Δαπόντε που επιγράφεται ακριβώς *Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων, τῶν εἰς πολλὰς πόλεις καὶ νήσους καὶ ἔθνη καὶ ζῶα ἔγνωσμένων* (1778), ένα κείμενο που ενθουσίαζε τον Δημαρά, τον Σεφέρη και τον Σαββίδη· την υπόγεια διαδρομή του μπορεί ενδεχομένως να ανιχνεύσει κανείς στους περιγραφικούς καταλόγους που ξένισαν όταν ακούστηκαν στο *Ἄξιον ἐστὶ* του Ελύτη. Ταξινομεί ο Δαπόντες:

Τριαντάφυλλα Φράντζας και αντζόγες
και κάππαρη, και Μυτιληνιές
μυζήθρες, και κυδώνια
της Αδριανουπόλεως,
και οι ελιές της Κρήτης δε,
όντως εξαίρετα πράγματα.

Χρειαζόταν τόλμη (αλλά και εξαιρετική διπλωματία) να προβάλεις έναν ολόκληρο περιθωριοποιημένο κόσμο και να τον εντάξεις οργανικά στο παραδοσιακό σχήμα, καταγράφοντας τις οφειλές του και τις υποθήκες του, τα κεκτημένα του.² Μη λησμονούμε επίσης τη δημαρική συμβολή στην

2 Ο Δημαράς διασαλεύει, ή μάλλον διευρύνει τον πανίσχυρο παλαμικό λογοτεχνικό κανόνα. Ο Κωστής Παλαμάς βρίσκεται κυριολεκτικά στο μεταίχμιο ανάμεσα στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, καθώς η μισή του ζωή ανήκει στον παλαιό και η άλλη μισή του στον νέο, όπου παρήγαγε και το μεγαλύτερο μέρος του έργου του. Στο ογκώδες έργο του (ποίηση, κριτικά και ιστορικά δοκίμια, συγκριτολογικές μελέτες, διαλέξεις, βιβλιοκρισίες, πρόλογοι) επιχειρεί τη σύνθεση ενός ενιαίου σχήματος για την επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που θα περιλαμβάνει τις καταβολές από την αρχαία, τη βυζαντινή και τη δημοτική παράδοση. Ο Παλαμάς λειτούργησε επί μακρόν ως απόλυτος κανονάρχης και οι επιλογές του κέρδισαν σταδιακή αποδοχή και συναίνεση έτσι ώστε, μολονότι ο ίδιος δεν υπήρξε ιστορικός της λογοτεχνίας, όλες οι κατοπινές ιστορίες της νεοελληνικής λογο-

καθιέρωση της καβαφικής ποίησης, της οποίας ο μετρημένος ορθολογισμός (αφόρητη πεζολογία, κατ' άλλους) αποδίδεται εν μέρει στα κατάλοιπα του φαναριωτισμού και τη δυναμική του λόγου της διασποράς στην οποία ανήκει ο ποιητής — άλλωστε, στη γραμματολογία του ο Δημαράς επιμένει ιδιαίτερα σε αυτόν τον ακριτικό χαρακτήρα της ελληνικής λογοτεχνίας, στις καλύτερες στιγμές της.

Για τον περιλάλητο (ή διαβόητο, για ορισμένους) κανόνα της Γενιάς του '30 έχει χυθεί πολύ μελάνι και μόνο συνθηματικά θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τον ιδιότυπο ελληνοκεντρισμό της, την προώθηση δηλαδή μιας λαϊκότροπης *ελληνικότητας*, που συνεπάγεται επανεκτίμηση των στοιχείων της ανεπεξέργαστης αυθορμησίας (Μακρυγιάννης, Θεόφιλος), της παραδοσιακής έκφρασης (ο δεκαπεντασύλλαβος του *Ερωτόκριτου*), αποδοχή της λειψής μας κληρονομιάς και επανένταξή της στη νεότερικότητα της εποχής. Η λαϊκή μούσα νομοθετεί ή, εν πάση περιπτώσει, αποφαίνεται από θέση ισχύος μέσω της Γενιάς του '30 και ο στιβαρός στην απλότητά του δοκιμιακός λόγος του Σεφέρη ανάγεται σε μέγα πρότυπο ή αντίπαλον δέος για αρκετές δεκαετίες. Η συγκεκριμένη γενιά (όπως και η γενιά του '80 στον προηγούμενο αιώνα) είχε την τόλμη να αναδιατάξει προς όφελός της τον κανόνα, να δρομολογήσει νέους πλόες, να αυθαιρετήσει στις επιλογές της και να διαμορφώσει επιγόνους — αλλά αυτή ακριβώς είναι η αγωνιστική πρακτική της *κανονικοποίησης*, να ρυθμίζει, όσο γίνεται, την ιστορικότητα παρεμβαίνοντας, προτείνοντας, υλοποιώντας τις προθέσεις.³

Ο λόγος της Αριστεράς στην Ελλάδα έχει τη δική του ιστορία. Πάλι συνθηματικά, θα λέγαμε ότι πρόκειται για έναν ισχυρό αλλά καταπιεσμένο

τεχνίας οφείλουν να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τις δικές του προτάσεις ή απορρίψεις. Είναι σημαντικό να επισημάνει κανείς ότι ο παλαμικός κανόνας διατηρεί ισχυρά ερείσματα (μέσω του «αρχηγού» Κατσίμπαλη) και στη Γενιά του '30, γεγονός που καθιστά ακόμη δυσκολότερη τη χειραφετητική κίνηση του Δημαρά. Από την άλλη μεριά, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι ο ίδιος ο Παλαμάς υπήρξε εξαιρετικά ελαστικός στη συγκρότηση του λογοτεχνικού του κανόνα. Ουκ ολίγες φορές εξέπληξε τους θιασώτες του με τις επιλογές του (π.χ. το θερμό καλωσόρισμα στον Γιάννη Ρίτσο: «παραμερίζουμε, ποιητή, για να περάσεις» το 1937 ή την απροσδόκητη «ανακάλυψη» του Ανδρέα Κάλβου μέσα στην αναφύομενη έξαψη του γλωσσικού ζητήματος, το 1889).

³ Εδώ ο προσεκτικός αναγνώστης πρέπει να λάβει υπόψη του τις αντι-κανονικές παρεκκλίσεις ή αναθεωρήσεις που έχουν στο μεταξύ σημειωθεί. Λόγου χάριν, δεν μπορεί κανείς παρά να σταθεί στην παρατήρηση του Λορεντζάτου (έστω και αν γίνεται τόσο όψιμα) ότι οι οφειλές της «γενιάς» στον Καρυωτάκη είναι πολύ μεγαλύτερες από όσο συνήθως ομολογείται — ή μάλλον αποκρύπτεται. Κάνει λόγο για «χρέη κρυπτικά και έμμεσα», αναφερόμενος ευθέως στον Σεφέρη και στον Ελύτη. Πρβλ. Λορεντζάτο 2000. Ωστόσο, γι' αυτές τις καρυωτακικές έμμεσες επιδράσεις έχει ήδη κάνει λόγο ο Γιώργος Σαββίδης (1972) στο εύστοχο εισαγωγικό του κείμενο «Ο Καρυωτάκης ανάμεσά μας ή Τι απέγινε εκείνο το μακρύ ποδάρι» στην έκδοση του 1972. Έκτοτε η σκιά του αυτόχειρα ποιητή γίνεται ολοένα και βαρύτερη στη σύγχρονη ελληνική ποίηση.

και πολλαπλώς αποκλεισμένο λόγο που πασχίζει, τις περισσότερες φορές δίχως προωθητικούς μηχανισμούς από κέντρα εξουσίας, να στήσει εκ των ενόντων έναν *εναλλακτικό κανόνα*, τον αντι-κανόνα στην επίσημη, θεσμοποιημένη λογοτεχνία. Λειτουργεί, λοιπόν, αντιστικτικά ως αντίδραση στον δεσποτικό λόγο που την περιθωριοποιεί, και οι ισχυρές φωνές (π.χ. Βάρναλης, Ρίτσος) επιχειρούν να μεταστρέψουν την αδυναμία, τη στέρηση και την έλλειψη σε υπολογίσιμη δύναμη. Οι ηττημένοι, λοιπόν, ορθώνουν το δικό τους κανονιστικό πλαίσιο, διαμορφώνουν με άλλα κριτήρια τους αισθητικούς τους προσανατολισμούς και δεν αποσιωπούν μήτε αποκρύπτουν, αλλά αντίθετα προβάλλουν την αγωνιστική ιδεολογία που διατρέχει τα κείμενά τους. Η αυτοκριτική διάθεση, η αναθεωρητική ματιά αυτής της πρότασης έχει *κανονικοποιήσει* ρηξικέλευθα κείμενα (*Τριλογία* Τσίρκα, *Το Κιβώτιο* του Αλεξάνδρου, το έργο του Δ. Χατζή, της Μ. Αξιώτη π.χ.), τα οποία σήμερα από τον περιορισμένο χώρο του *αριστερού κανόνα* έχουν μεταφερθεί στην ευρυχωρία του σημερινού αισθητικού μας προγράμματος. Ενδιαφέρον έχει επίσης να σημειώσει κανείς εν προκειμένω τη δημιουργία, λόγω συγκεκριμένων και ανιχνεύσιμων συγκυριών, ενός εναλλακτικού κανόνα μέσα στον αντι-κανόνα της Αριστεράς, με την έννοια ότι οι μειοψηφίες που χαρακτηρίστηκαν αιρετικές (ρεβιζιονιστές, αναθεωρητές) από μια κυρίαρχη κομματική ορθοδοξία, είχαν ουσιαστικά να οργανώσουν ένα διμέτωπο αγώνα, παλεύοντας να τροποποιήσουν δύο ισχυρούς ιδεολογικούς κανόνες που ρύθμιζαν τα της λογοτεχνίας και χάρασσαν πολιτιστική πολιτική.⁴

Μια μεταγενέστερη γενιά, η αποκαλούμενη Γενιά του '70, θέλησε να *κανονικοποιήσει* τις δικές της επιλογές, προβάλλοντας με την αμφισβήτηση και την άρνηση τη δική της αξιολογική κλίμακα. Είναι η γενιά που, κατά πλειοψηφία, πολέμησε τη σφερική κληρονομιά και αποποιήθηκε εμφατικά τις επιλογές εκείνης της ηγεμονικής ομάδας (Γενιά του 1930), μολονότι προωθήθηκε στη λογοτεχνική σκηνή από σφερογενείς κριτικούς (κυρίως Σινόπουλος). Τούτη η γενιά καταλόγισε ακριβώς στους υπέρμαχους της λαϊκοφροσύνης, την επιμελημένη ατημελησία της έκφρασής τους, δηλαδή τόνισε την *αναυθεντικότητα* της παρουσίας τους, και προχώρησε σε ενίοτε βίαιες αποκαθλώσεις, επιλέγοντας να αναδείξει τον παραγνωρισμένο ελληνικό υπερρεαλισμό, και να υιοθετήσει πολιτική ρήξεων και όχι συνέχειας. Η καθυ-

4 Κι εδώ ο σημερινός αναγνώστης πρέπει να έχει κατά νου ότι αφενός το ποιητικό μέγεθος του Γιάννη Ρίτσου αναγνωρίζεται πλέον από «φίλους και εχθρούς» — έχει περάσει το φράγμα της κομματικής ή ευρύτερα αριστερόφρονος αισθητικής, και κερδίζει τα εύσημα ενός άτυπου τρίτου Nobel της σύγχρονης ελληνικής ποίησης, μετά τον Σεφέρη και τον Ελύτη. Αφετέρου, μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, αλλά κυρίως μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989, έγιναν ευρύτατα γνωστές οι εσωτερικές αντιγνώμεις στα πολιτισμικά προτάγματα της ελληνικής αριστεράς. Βλ. πρόχειρα Ραυτόπουλο 2006 και Ιωαννίδου 2008.

στερημένη κανονικοποίηση φωνών όπως του Σκαρίμπα π.χ. ή του Πεντζίκη δεν πιστώνεται βέβαια στις πρωτοβουλίες και τις ενέργειες αυτής της γενιάς, ωστόσο το κλίμα για την αποδοχή της υπερρεαλιστικής παραδοξότητας το οποίο συνειδητά εκείνη καλλιέργησε, βοήθησε στην προσοικείωση πολλών αντικανονικών κειμένων.

Κάνουμε μια τελευταία στάθμευση στην αναθεωρητική κίνηση του Μανόλη Αναγνωστάκη, ο οποίος προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα (1990) ανασύρει από το ιστορικό περιθώριο τη *χαμηλόφωνη*, όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος, ποίηση, προγραμματικά ελάσσονα, ρυθμισμένη εξαρχής δηλαδή σε ελάσσονες τόνους αποδραματοποιημένου λυρισμού, όπως καλλιεργήθηκε κυρίως στον Μεσοπόλεμο. Προφανώς επιλέγει θετούς πατέρες, αιτιολογεί με τη στάση του την αποποίηση μιας αμεσότερης κληρονομιάς και την αναδρομή σε ένα ουδέτερο, φιλικό ωστόσο, παρελθόν όπου η τεχνοτροπία δοκιμάζεται σε μικρές σταθερές ποιητικές μορφές — συνήθως σονετογραφεί. «Τα λυρικά μιας περασμένης εποχής στους παλιούς ρυθμούς» (υπότιτλος της *Χαμηλής φωνής* του) δεν προβάλλονται βεβαίως ως κανόνας — θα ήταν οξύμωρο το σχήμα: πρόκειται για μια «μια προσωπική ανθολογία», όπως διευκρινίζει ο Αναγνωστάκης· κι εδώ βρίσκουμε έναν ακόμη εναλλακτικό όρο για τον κανόνα. Είναι ουσιαστικά μια ανθολόγηση κειμένων που για συγκεκριμένους λόγους θεωρούνται επίλεκτα ή αντιπροσωπευτικά — για να μη χρησιμοποιήσουμε τον βαρύγδουπο χαρακτηρισμό «κλασικά». Οι πάσης μορφής ανθολογίες λοιπόν λειτουργούν τυπικά ως κανόνες. Προφανώς ένας λογοτεχνικός κανόνας, μικρού ή μεγάλου βεληνεκούς, δεν είναι ένα απλό ανθολόγιο, φιλοδοξεί να έχει ρυθμιστική ισχύ, να αξιοδοτήσει μεγέθη, να κωδικοποιήσει το ύφος και το ήθος μιας εποχής, να αφήσει εντέλει ευδιάκριτο το αποτύπωμά του στο χρόνο. Ωστόσο, στην κεντρική λογική του κανόνα υπόκειται αυτή η ερανιστική πρακτική, το κορφολόγημα για τη δημιουργία της λογοτεχνικής ανθοδέσμης. Σε αυτή την τροχιά της επανεκτίμησης των χαμηλόφωνων, ελασσόνων ποιητών, θα τοποθετούσα και την κίνηση μιας ομάδας σύγχρονων ομοτέχνων (Λάγιος, Κοροπούλης, Καψάλης, Γκανάς) να ανασυστήσουν το ήθος και την εμβέλεια του έμμετρου ποιήματος (σονέτο, μπαλάντα, παντούμ, κ.λπ). Είναι σαφές ότι σε αυτή την τελευταία μας στάθμευση δεν εντοπίζουμε τη συγκρότηση ενός κανόνα, με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά τον αισθητό μετατονισμό του, μια ελαφρά υπόμνηση στο περιθώριο των σελίδων ότι υπάρχει μια εναλλακτική παρουσία, ένα ημίφως και κάποια διακριτικά χρώματα, πέρα από το άπλετο φως του προβολέα στη διδακτέα ύλη των κατώτερων ή ανώτερων εκπαιδευτικών βαθμίδων, ενάντια στην επικοινωνιακή λογοτεχνία του συρμού, στην επικαιρότητα των βραβεύσεων ή στην αγοραία μέτρηση των πωλήσεων (που διαμορφώνουν επίσης ισχυρούς κανόνες, με άλλα κριτήρια, μάλλον εξω-λογοτεχνικά).

* * *

Αν κάτι αφήνει, τελικά, η περισπούδαστη συζήτηση που γίνεται τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από τον κανόνα, την κανονιστική δεοντολογία, τα υπέρ και τα κατά των κανονιστικών προδιαγραφών, είναι η βεβαιότητα πως, στη λογοτεχνία τουλάχιστον, δεν υπάρχει απόλυτος, τελεσίδικος και κλειστός κανόνας, οι λογαριασμοί με το παρελθόν δεν κλείνουν ποτέ. Πολύ δύσκολο για ένα συγγραφέα να διασώσει την αίσθηση του παρατατικού (γραμματικού) χρόνου που μας οδηγεί στην καρδιά του παρελθόντος δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της *διάρκειας*, την εντύπωση πως το παρελθόν εξακολουθεί να υφίσταται, να τρέχει μέσα στο παρόν και να το προσδιορίζει αποφασιστικά. Συνήθως οι αναδρομές είναι στιγμιαίες, αναμνήσεις καλειδοσκοπικές σε χρόνο αόριστο. Το συνεχές continuum του παρατατικού κόβεται από σιωπές, αφωνία της μνήμης, διαστήματα αμνησίας που κρίνονται απαραίτητα για να κάνουν τόπο στο καινούριο, το άλλο, το διαφορετικό. Σε αυτή την οπτική η «άρνηση μνήμης» γίνεται *ηθική στάση*, αγώνας και αναμέτρηση με τα όπλα που σου δίνει το παρόν σου. Το να αποβάλεις τη νοσταλγική ματιά, να συλλάβεις το άμεσο και το φευγαλέο του παρόντος μέσα στο παρελθόν χρειάζεται άσκηση, τεχνική, απαιτεί υπομονή και επιμονή. Αυτό το σκιάφως, το συνεχές παιχνίδι του φωτός με το σκοτάδι, της εύγλωττης μνήμης και της απαγορευτικής, οιονεί λογοκριτικής, αμνησίας είναι ατέρμονο. Τα γραπτά ίχνη φανερά ή κρυμμένα, προβεβλημένα ή ξεχασμένα δεν χάνονται, η παρουσία ή απουσία τους είναι δυνητική: ανά πάσα στιγμή μπορεί να επανεμφανιστούν στην οθόνη. Με αυτή την έννοια, λοιπόν, οι κανόνες είναι πολλαπλοί, ενίοτε συνυπάρχουν, και το άθλημα της *κανονικοποίησης* συνεχίζεται, αναδιοργανώνοντας αδιάκοπα τους όρους και τις προϋποθέσεις ένταξης, αποκλεισμού, περιθωριοποίησης, επανένταξης, κ.ο.κ — ένας κυνικός ή ψυχρός παρατηρητής θα μιλούσε απλώς για *ανακύκλωση*.

∞

Λίζυ Τσιριμώκου

Τμήμα Φιλολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
firaris@lit.auth.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Ιωαννίδου, Αλεξάνδρα, 2008. *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδάλιο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λορεντζάτος, Ζήσιμος, 2000. *Αποσιωπήσεις*. Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης, 2006. *Αναθεώρηση Τέχνης. Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*. Αθήνα: Σοκόλης.
- Σαββίδης, Γιώργος, 1972. *Κ. Γ. Καρυωτάκης, Ποιήματα και Πεζά*. Αθήνα: Ερμής.

L. TSIRIMOKOU

**Héritiers ou parricides?
Continuité et rupture dans le canon littéraire**

Résumé

LA LOGIQUE du canon littéraire s'oppose à l'esprit de la *tradition* ou celui de la *généalogie* en tant que mécanisme qui reconnaît la révision et l'autocritique. La *canonisation* d'un texte implique un côté agonistique qui dérange le statut littéraire et met en lumière un nouveau système compromettant l'équilibre admis d'une histoire immuable et sûre d'elle-même. Dans ce sens, le 20ème siècle a changé d'une manière décisive le cadre culturel en Grèce, valorisant de phases historiques oubliées, redistribuant les cartes de la mémoire et de l'amnésie littéraires, inventant une modernité à visage grec.